

Yayına Geliş Tarihi: 06.08.2025

Yayına Kabul Tarihi: 17.10.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Kalkan, Salih, “Ermeni Göçleri ve Misyonerlerin Ermeniler Üzerindeki Etkisi (1876-1908): Harput Örneği”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 159-182

Araştırma Makalesi

ERMENİ GÖÇLERİ VE MİSYONERLERİN ERMENİLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ (1876-1908): HARPUT ÖRNEĞİ

(ARMENIAN MIGRATIONS AND THE INFLUENCE OF MISSIONARIES
ON ARMENIANS (1876-1908): THE CASE OF HARPUT)

Salih KALKAN*

Öz: XIX. ve XX. yüzyıllarda pek çok coğrafyada din ve mezhep temelli demografik yapıda önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlerde misyonerlik faaliyetlerinin etkisi olmuştur. XIX. yüzyılın sonunda ekonomik sıkıntılar yaşayan Harput, misyonerler tarafından önemli bir vilayet merkezi hâline getirilmiştir. Şark vilayetlerindeki Ermeni Meselesi ve Rus politikaları, bölgede misyonerlik faaliyetlerinin artmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, Protestan nüfusun artmasına neden olmuş ve sonuç olarak ABD'ye göçler artmıştır. ABD, Harput'tan gelen bu göçlerle önemli bir emek gücü elde etmiştir. Bu durum, ABD'nin geçmişte uyguladığı koloni politikalarıyla da benzerlik göstermiştir. Hem emek gücü hem de mezhepsel anlamda, ABD'deki Harputlu Ermeniler önemli bir güç hâline gelmiştir. Protestanlığın etkisiyle artan göçler, ABD'deki Ermeni topluluklarının güçlenmesini sağlamış ve güçlü bir kamuoyu oluşturarak Ermeni meselesinin gündeme gelmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti bu göçleri engellemeye çalışsa da başarılı

* ORCID: 0000-0003-2122-9253
Dr. Salih Kalkan, salihkalkan65@gmail.com

olamamış, arşiv kaynaklarındaki bulgular sonucunda da ABD'deki Ermeni göçleri hakkında daha detaylı araştırmalar yapma ihtiyacı doğmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Misyoner, Harput, Ermeniler, Göç, Mezhep*

Abstract: *Significant changes occurred in the demographic structure based on religion and sect in many regions during the 19th and 20th centuries. Missionary activities played a role in these changes. Harput, which was experiencing economic difficulties at the end of the 19th century, was turned into an important provincial center by missionaries. The Armenian Question in the eastern provinces and Russian policies paved the way for an increase in missionary activities in the region. This led to a rise in the Protestant population and, consequently, an increase in migration to the United States. The US gained a significant labor force from these immigrants from Harput. This situation was similar to the colonial policies the US had implemented in the past. Both in terms of labor force and denomination, the Armenians from Harput in the US became an important force. The increase in migration due to Protestantism strengthened the Armenian communities in the United States and contributed significantly to bringing the Armenian issue to the forefront by creating a strong public opinion. Although the Ottoman Empire tried to prevent this migration, it was unsuccessful, and findings in archival sources have led to the need for more detailed research on Armenian migration to the United States.*

Keywords: *Missionary, Harput, Armenians, Emigration, Sect*

Giriş

Mamûrat'ül Aziz Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında stratejik bir konuma sahip olan ve bu sebeple hem siyasi hem de ekonomik açıdan büyük önem taşıyan bir vilayetti. Özellikle bu dönemde merkez sancak olan Harput bölgesi hem siyasi hem ekonomik sorunların baş gösterdiği önemli bir merkez hâline gelmiştir. Harput, sadece siyasi ve ekonomik değil aynı zamanda demografik ve dinî açıdan da önemli dönüşümler yaşamıştır. Ekonomik açıdan sorun yaşayan Harput kıtlıklardan önemli derecede etkilenmiştir. 1890'ların başında ortaya çıkan kıtlık meselesi, ekonomik yapının değişimi gibi birçok mesele Harput'ta önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kıtlık döneminde, Harput'taki yoğun misyoner faaliyetleri, özellikle demografik yapının değişimine yol açmıştır.

Harput göç sorunu Rusya'ya göçlerin yoğun olduğu ve devletin engellemelerle karşılaştığı yıllarda göze çarpmıştır. Özellikle 1860'lı yılların başında Rusya'ya Osmanlı tebaasından olan Hristiyan göçlerin yaşanmasına dair araştırmalar yapılmıştır.¹ 1892 yılında, Rusya'nın Ermeni örgütlerine verdiği destek Kafkasya'daki Ermeni nüfusun siyasi bilincini arttırmış ve Osmanlı Devleti içinde yaşayan Anadolu Ermenileriyle dayanışmanın güçlenmesi öngörülmüştür. *Times* Gazetesi, bu gelişmelerin Anadolu'daki Ermeni meselesini daha da karmaşık hâle getireceğini ve Rusya'nın bölgedeki etkisini artıracaklarını öngörmüş, bu sebeple İngilizlerin müdahale etmesine dönük fikirler ortaya çıkmıştır.² Harput, bu dönemde gerek stratejik konumu gerekse iş gücü potansiyeli sayesinde, siyasi ve ekonomik açıdan önemli bir merkez hâline gelmiştir. Bu sebeple hem göç hem de demografik yapı ABD nezdinde önem arz etmiştir.

1876-1908 Yurt Dışına Yapılan Göç Kısıtlamaları

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Mamûrat'ül Aziz Vilayeti'nde yaşanan kıtlık, bölgenin tarımsal yapısında önemli sorunlara neden olmuş, yerel ekonomiyi ve demografik hareketliliği olumsuz etkilemiştir. Bu kıtlık, halkın büyük bir kısmını ekonomik zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Yaşanan ekonomik buhran ve kıtlık, halkın en temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz hale

1 BOA, MVL, 660,73,1280.

2 BOA, Y.PRK. EŞA, 11,99,1308.

gelmesine yol açmıştır. Geçim sıkıntısı çeken kadınlar, devlete olan vergi yükümlülüklerini yerine getirebilmek amacıyla kişisel eşyalarını satmak zorunda kalmıştır. Bu zorunlu satışlar, özellikle Ermeni kadınları üzerinde ciddi bir yük oluşturmuştur. Ermeni vatandaşlar, kıtlık nedeniyle tarımsal gelirlerinin azalması ve vergi yükünün artması sonucu *iane-i askeriyye* vergisinin bir yıl ertelenmesini talep etmiştir.³

Tıpkı Mamûrat'ül Aziz Vilayeti'nin Harput merkezinde olduğu gibi, Diyarbekir Vilayeti'nde de kıtlık sorunu yaşanmıştır. Bu durum, özellikle Diyarbekir Vilayeti'nin Harput'a yakın kırsal alanlardan bölgesel göçleri tetiklemiş ve şehre göç eden köylü nüfusunun artışına neden olmuştur. Dersaadet bu göçlerin nedenini araştırmakla birlikte demografik yapının değişimine de dikkat çekmiştir. Komisyon, 1889-1890 yılları arasında bu göçlere ilişkin nüfus araştırmalarının ve elde edilen bilgilerin rapor edilmesini talep etmiştir.⁴ Komisyonunda bulunan Derviş Paşa bu durumu araştırmış, Harput'tan göç olmadığını fakat Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı kazalarda çekirge istilasını nedeniyle beş yüz kişinin mahsullerinin zarar görmesi sebebiyle göç ettiklerini belirtmiştir. Bu tür yanlış beyanlardan kaçınılması konusunda uyarılar yapılmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nde işçi sınıfının sürekli göç hareketliliği, istikrarlı bir iş bulma imkânının sınırlı olması ve geçim sıkıntısı gibi ekonomik zorluklarla yakından ilişkilidir.⁶ Aynı zamanda 1890'lı yıllarında başında ortaya çıkan toplumsal sorunlar, misyoner faaliyetleri gibi faktörler de göçlerde etkili olmuştur.

Dönemde yurt dışına giden işçilerin büyük bir kısmını Ermeniler oluşturmaktaydı. Bunun sebebi Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkması ve Ermenilerin yurt dışında örgütlenmeleridir. II. Abdülhamid döneminde, Ermeni Sorunu ve yurt dışındaki örgütlenmelerin etkisiyle Ermeni işçilerin göçleri artmıştır. Göç eden Ermeniler, diasporada önemli bir topluluk oluşturarak siyasi ve ekonomik güç kazanmış, Ermeni Sorunu'na gösterilen

3 BOA, MVL, 667, 71, 1280; Salih Kalkan II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Hamalları, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) 2024. s.34. *Ayrıca şark vilayetlerinde ortaya çıkan kıtlık meselesi için bkz*

4 BOA, YPRK KOM 6-94, 1305

5 Salih Kalkan II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Hamalları, s.34.

6 Hüseyin Avni Şanda, *Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1954, 94.

uluslararası ilgiyi artırmıştır. Göç, Osmanlı ekonomisini olumsuz etkileyerek Osmanlı topraklarında demografik değişimlere ve etnik yapıda değişikliklere sebep olmuştur. Selanik ve Aydın vilayetlerine gönderilen telgrafnamelerde, Amerika hükûmetinin işçilik amacıyla göç edenlere onay verdiği belirtilmiştir. Osmanlı Devleti ise bazı kesimlerin, özellikle de işçilerin Amerika'ya göçünü önlemeye çalışmıştır. Emniyet teşkilatının uyarısı üzerine mahkeme, Harput'tan İstanbul'a gelmek isteyen Ermenilere geçiş izni vermemek yönünde karar almıştır.⁷ Harput'tan Amerika'ya gitmek isteyen ve İstanbul'a gelen Ermenilere izin verilmemesi, Osmanlı Devleti'nin göç engelleme politikasının somut bir örneğidir. Bu olay, devletin göç konusunda ne kadar hassas olduğunu ve bu konuda ne kadar sıkı tedbirler aldığını göstermiştir.

Harput'tan sonra Ermenilerin göç etmeleri yasaklanan yerler arasında Suriye, Kastamonu, Bursa, Edirne, Hicaz, Bağdat, Konya, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Adana, Trablusgarp, Sivas, Manastır, İskodra, Yahya, Ankara, Van, Trabzon, Yanya, Cezayir, Bingazi, Kosova, Musul, Lehle, Beyrut, Kudüs ve benzeri şehirler yer almıştır. Bu vilayetler, özellikle XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında, yaşanan sosyal ve siyasi olaylar neticesinde Ermeni nüfusunun hem iç hem de dışa doğru gerçekleştirdiği göçlerin ana çıkış noktaları olmuştur.⁸ Yurt dışına göç eden Ermeni işçiler genellikle bu bölgelerden hareket etmişlerdir. Göç eden Ermenilerin büyük bir kısmı ekonomik nedenlerle göç etse de bölgede giderek artan siyasi gerginlikler de göçleri etkilemiştir. Göçlerin ana çıkış noktaları olarak öne çıkan bu bölgeler, aynı zamanda Batılı misyonerlerin ve kültürel güçlerin yoğun olarak etkili olduğu alanlardır. Misyoner okulları, hastaneleri ve yardım kuruluşları aracılığıyla Batı'nın kültürel ve sosyal etkisi yalnızca Ermeni toplulukları üzerinde değil, aynı zamanda diğer gayrimüslim topluluklar üzerinde de artmıştır. Çavdar'ın yaptığı araştırma, göç yolları ile misyoner faaliyetlerinin yoğunlaştığı bölgelerin örtüştüğünü ortaya koymuştur.⁹

Osmanlı Devleti, Amerika'ya göç edenlerin sayısındaki artış üzerine, ülke dışına çıkışları sınırlandırmak amacıyla pasaport verme işlemlerini sıkılaştırmış ve bu konuda ilgili Maliye ve Zaptiye Nezaretleri görevlendirilmiştir.¹⁰

7 BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305.

8 BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305

9 Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, 1970, İstanbul, s. 80-105.

10 BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305.

Osmanlı Hükûmeti, vilayet ve sancaklara tebliğ ettiği kararlar doğrultusunda Ermenilere yönelik uygulamaları takip etmiş, tebligatın yerine getirilmesi için gerekli çalışmaları yapmış ve mutasarrıfları emniyeti bilgilendirmekle görevlendirmiş; Harput'tan Amerika'ya göç edip fabrikalarda çalışmak isteyen 70 Ermeni'nin başvurusunun reddedilmesiyle, ilgili göç politikasının kapsamı genişletilmiştir.¹¹ Osmanlı'nın hemen hemen her sahil bölgesinde bu engellemelerle karşılaşmak mümkündür.

31 Ağustos 1903 tarihinde Batum Başkonsolosluğu'ndan gönderilen bir yazıda, Van ve Muş vilayetlerinden Osmanlı tebaası 40 Ermeni işçinin Artvin yakınlarında Rus güvenlik güçleri tarafından tutuklandığı bildirilmiştir. Bu işçilerin üzerinde yüklü miktarda cephane ve silah ele geçirilmiş ve bir kısmının da sınırı geçerek Osmanlı topraklarına girdiği belirlenmiştir.¹² Diyarbakır'dan Adana'ya işçi olarak gidecek Ermenilerin yurt dışına çıkmalarının önlenmesi amacıyla tedbirlerin alınması için telgraflar gönderilmiştir.¹³ 1900'lü yılların başında Osmanlı Hükûmeti, Ermenilerin Amerika'ya olan kaçak göçünü engellemek amacıyla tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler arasında Samsun'da bir iskele inşa edilmesi, şüpheli yolcuların araştırılması, Samsun polis memurunun görevden alınarak yerine yeni birinin atanması ve kayıkçılara bir kethüda (kâhya) tayin edilmesine karar verilmiştir.¹⁴

Osmanlı Devleti, resmi izin olmadan işçi yazdırmayı yasaklamıştır. Bu yasağa uymayan ve kaçak işçi gönderenler tespit edilerek cezalandırıldığından, devletin göç hareketleri üzerindeki kontrolü oldukça sıkı olmuştur. Devlet, göç eden işçilerin kimliklerini ve gidecekleri yerleri kayıt altına alarak bu süreci resmi bir denetim altında tutmayı amaçlamıştır.¹⁵

Ermeni işçilerin yurt dışına yönelik göç hareketlerinin yoğunlaşması, sahil kentlerinde güvenlik tedbirlerinin sıklaştırılmasına ve beraberinde göçmen kaçakçılığının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu durum karşısında alınan idari tedbirler neticesinde, Ermenilerin İstanbul'a gelişleri ve yabancı ülkelere

11 BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305.

12 Cevdet Kırpık, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)", Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2004, s.77.

13 BOA, DH. ŞFR, 246/41, 1316.

14 BOA, DH. MKT. 1743/81, 1307.

15 BOA, Y.PRK. BŞK. 40/48, 1312.

geçişleri kefalet sistemine bağlanmıştır. Kefalet uygulaması, göçmenlerin yerleşim yerleri hakkında bilgi edinmeyi ve kaçak durumda olanların tespit edilmesini amaçlamakla birlikte, kefillerin sorumluluğunu artırarak göç hareketlerinin kontrol altına alınmasına yönelik bir mekanizma olarak işlev görmüştür.¹⁶

Osmanlı Hükûmeti, XIX. yüzyılın sonlarında emek göçünü kontrol altına almak için “*mürûr tezkeresi*” adı verilen bir belgeyi zorunlu hale getirerek önemli bir adım atmış ve bu belge, göçmenlerin kimliklerinin ve varış yerlerinin resmi olarak kayıt altına alınmasını sağlayarak göç akışlarını yönetme ve nüfus kontrolünü sağlama gibi hedeflere hizmet etmiştir. Mürûr tezkeresinde, işçinin gideceği yer, ikamet edeceği süre ve diğer bilgilerin kayıt edilmesi istenmiştir. Ayrıca, işçilerin belirtilen sürede memleketlerine geri dönmeleri ve bulundukları yerde varlıklarını gösteren “ilmühaber” belgesini de beraberinde getirmeleri zorunlu hale getirilmiştir. Harput’tan Amerika’ya gitmek isteyen ve İstanbul’a gelen Ermenilere izin verilmemesi, Osmanlı Devleti’nin göç engelleme politikasının başka somut bir örneğini oluşturmuştur. Bazı işçiler, Kudüs-i Şerife’ye gideceklerini belirterek mürûr tezkeresi almayı başarmış, ancak Kudüs’e varmadan gemilere binerek Amerika ve diğer ülkelere göç etmiştir. Osmanlı yönetimi, bu tür kaçak göçleri engellemek için çeşitli önlemler almış, ancak tam olarak önleyememiştir.¹⁷

Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde yaşanan göç hareketleri, özellikle Suriye, Beyrut, Lübnan ve Kudüs gibi bölgelerden Amerika’ya gerçekleşen işçi göçleri, dönemin idari otoritelerinin dikkatini çekmiştir. Bu göç hareketleri, işçilerin Amerika’da İslami değerlere aykırı davranışlarda bulunabileceği endişesiyle güvenlik güçleri tarafından yakından takip edilmiştir. Sahil kentlerindeki yoğun güvenlik önlemlerine rağmen, birçok kişi tezkire ile veya kaçak yollarla ülkeyi terk etmeye çalışmıştır. Dâhiliye Nezareti, bu durum karşısında şüpheli bulunmayan tüccarların Amerika’ya seyahatlerine izin verirken, işçi sınıfının göçünü yasaklayarak göç hareketlerini kontrol altına almaya çalışmıştır.¹⁸

16 BOA, DH. MKT.19/34,1310

17 BOA, DH. MKT.19/34,1310.

18 BOA, DH. MKT.19/34,1310.

Bir şehre gitmek için mürûr tezkiresiyle iskeleye gelen şahıslar, kimlik sorgulamalarına tabi tutulmaktaydı. Mürûr tezkeresinin¹⁹ bir sene süresi olup, bir sene zarfında ülkeden istediği yere gidebileceği mürûr nizamnamesinde yer almıştır.²⁰ İşçilerin Amerika'ya veya başka yabancı devletlere gitmelerine fırsat vermemeleri sahil vilayetlerine ve Mersin iskelesince önemli tedbirlerin alınması istenmiştir.²¹ Firar eden işçilerin engellenmesi için kullanılan sandallar ile polis dairelerinin masrafları için belirli bir bütçe Beyrut Vilayet Bütçesi'ne ilave edilmesi kararlaştırılmıştır.²²

Osmanlı yönetimi, Amerika'daki fabrikalarda çalışmak için deniz yoluyla kaçan işçilerin tutuklanmasını talep etmiştir. Bu amaçla, iskelelerde işçiler sıkı bir şekilde sorgulanmış ve firar yolları eksiksiz bir şekilde kontrol altına alınmıştır. Bu önlemler, Osmanlı Devleti'nin iş gücü kaybını önleme, siyasi argümanları kontrol etme ve göçü kontrol altına alma çabalarının bir göstergesidir. Beyrut, Adana, Halep, vilayetlerindeki iskelelerin şifreli yazışmalarda da yurt dışına çıkan işçiler için görüş bildirilmiştir.²³ Trabzon vilayetine yazılan kaynaklarda Harput ve Diyarbakır'daki Ermenilerin kumpanya vapurlarına kaçak olarak bindikleri ve bu durumun önlenmesi için güvenlik güçleri bilgilendirilmiştir.²⁴

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı'dan göç eden Ermeniler için kıtlık, misyoner faaliyetleri ve Ermeni elitlerinin öncülüğü, birbiriyle bağlantılı oluşan bir göç dalgasını tetiklemiştir. Bu faktörlerin ayrı ayrı ve birlikte ele alınması, göçü kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.

Harput'ta göçler üzerinde ekonomik durum, misyonerlerin faaliyetleri ve özellikle belirli dönemlerde Ermeni komitelerinin teşvikleri gibi çeşitli nedenler etkili olmuştur. Fakat özellikle XIX. yüzyılda bölgedeki göçler, misyoner faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Misyonerler, Hristiyanlığı yaymak ve Protestan mezheplerini tanıtmak amacıyla Osmanlı

19 Osmanlı İmparatorluğunda, Osmanlı vatandaşları, bir yerden başka bir yere gidebilmek için ellerinde bulundurdıkları mürûr tezkeresi denilen bir tür izin belgesidir.

20 Hamiyet Sezer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,33, 21, 2003,s. 106.

21 BOA, DH. MKT.19/34,1310.

22 BOA, DH. MKT.19/35, 1310.

23 BOA, DH. ŞFR. 293/4, 1318

24 BOA, DH. MKT. 1672/95, 1307

topraklarına gelmişlerdir. Faaliyetleri sırasında Ermenilerle yakın ilişkiler kurmuş ve onları Protestanlığa geçmeye teşvik etmiştir. Bu teşviklerin etkisiyle birçok Ermeni, Osmanlı topraklarından göç etmeye başlamıştır. Misyonerlerin etkisinden ziyade Ermenilerin kendi arzuları ve siyasi gelişmelerden etkilenmiştir. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları siyasi ve ekonomik sorunlar, güvenlik kaygıları ve daha iyi yaşam koşulları umuduyla göç etmeye başlamışlardır. Bu dönemde Ermeni örgütleri de göçleri teşvik ve organize etme konusunda önemli bir rol oynamıştır.²⁵

Harput'ta Göç ve Misyonerler

II. Abdülhamid döneminde ABD, Osmanlı vatandaşlarının yoğun olarak göç ettiği başlıca ülkelerden biridir. Osmanlı arşiv kaynakları, bu dönemde hükûmetin işçi göçünü kontrol altına almak ve bazı durumlarda engellemek için çeşitli tedbirler aldığını göstermiştir. Bu engellemenin arkasında yatan temel nedenlerden biri, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında işçi sınıfının siyasallaşmasıdır. Bu siyasallaşma durumu devlet yönetimlerini işlevsiz hâle getirmektedir. Amerika bu dönemde işçi hareketlerinin gelişmesinde merkez bir konumdadır.²⁶

1 Mayıs 1886 yılında, Amerika'nın Chicago kentinde genel bir grev düzenlenmiştir. 1867 yılında kabul edilmesine rağmen hayata geçirilmeyen 8 saatlik çalışma süresiyle ilgili yasa grevlerin en önemli nedeni olmuştur. Ülke genelinde 300 ile 500 bin kişinin greve çıktığı tahmin edilmektedir. 3 Mayıs'ta devam eden gösterilerde şiddet olayları baş göstermiştir. *Haymarket* denilen meydana işçiler gösterilere devam ederken güvenlik güçlerinin göstericilere saldırması üzerine olaylar büyümüştür. Gösterilerde polise dinamit atan kimliği belirsiz kişiler şiddetli eylemlerin doğmasına neden olmuştur.²⁷ Bu eylemlerin sonucunda işçiler, anarşist ve şiddet yanlısı olarak emek tarihindeki yerini almıştır.

25 Ahmet Akter "Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika'ya Ermeni Göçü" Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi 2006, s. 28.

26 Nedim İpek, Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü". OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi, c. 6, sy. 6, 1995, doi:10.1501/OTAM_0000000246. s.263.

27 Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s.30-31

Haymarket olayından birkaç sene sonra 1889'de Amerika hükûmeti, işçilerin ülkeye girişlerine karşı politikalar yürütmüştür. Harput Ermenilerinin Amerika'ya göç amacıyla İstanbul'da toplanması, Osmanlı yönetiminin tepkisine yol açmış ve bu durum pasaport verilmemesiyle sonuçlanmıştır. İstanbul'da toplanan Ermenilerin tekrar kendi memleketlerine gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.²⁸ Aynı yıl içerisinde Amerika'ya göç eden yirmi kişinin, Amerikan makamları tarafından kabul edilmeyerek Avrupa'ya yöneldiği tespit edilmiştir. Osmanlı ise işçilerin nereden göç ettikleri hangi dine mensup olduklarını araştırmıştır.²⁹ Karşılaştırmalı tarih ve göç sorunu yeni kurulan cemaat ağlarının oluşumu açısından sorun olarak görülmüştür. Bu sebeple diğer ülkelerde de göçler engellenmeye çalışmıştır.

1889 yılında Harput'tan Amerika'ya göç etmek isteyen otuz beş Ermeni işçinin İstanbul'dan geri gönderilmesi olayı, Osmanlı Devleti'ndeki göç sorunlarını incelemek adına örnek teşkil etmektedir. Bu olay, dönemin göç politikaları ve Ermenilerin sosyoekonomik durumu hakkında önemli bilgiler sunmuştur.³⁰ Bu otuz beş işçinin yetişkin olduğu belirtilerek ikametgâhları kaydedilmiştir. Bunların çoğunun işçilik dışında ticaretle uğraştıklarını da belirtilmiştir.³¹ Harputlu Ermenilerinden bir kısmı, ticaretle uğraştıklarını beyan ederek mürûr tezkeresi almayı başarmıştır. Ancak, bu belgeleri kullanarak farklı yollarla Amerika'ya göç ettikleri tespit edilmiştir. Osmanlı yönetimi bu durumdan haberdar olunca pasaport işlemleri askıya alınmıştır.³² Harput'tan İstanbul'a göç eden Ermenilerin Amerika'ya gitmelerinin engellenmesinin temel sebebi, milliyetçi Ermeni komitelerinin o dönemde Amerika'da aktif bir şekilde faaliyet yürütmesidir. Osmanlı yönetimi bu durumdan haberdar olunca, Amerika'ya göç etmek üzere İstanbul'a gelen Ermeni işçileri memleketlerine geri göndermiş ve yol masraflarını karşılamıştır.³³ İstanbul'un yanı sıra Adana'ya bağlı Tarsus'ta da kırk iki Harputlu Ermeni Amerika'ya gidecekleri tespit edildiğinden tutuklanarak gözetim altında tutulmuş, sonra vilayet merkezine gönderilmiştir.³⁴

28 BOA, DH. MKT, 1500/93, H-01-08-1305

29 BOA, DH. MKT, 1491/9, H-18-06-1305.

30 BOA, Y.PRK.BŞK 12/91, H-17-07-1305

31 BOA, İ.DH, 1075, 84332, H. 18.07.1305

32 BOA, Y.PRK. DH, 2/86, H-16-11-1305

33 BOA, DH. MKT, 1534/63, H-08-12-1305

34 BOA, DH. MKT, 1911,119, 1309.

Misyonerlik faaliyetleri; demografik yapılar ve göç hareketleri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Fransiskanların Harput'taki varlığından sonra, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Protestan misyonerlerin etkisi belirgin bir şekilde artmıştır.³⁵ XIX. yüzyılda Harput'ta misyonerlik faaliyetleri bağlamında, Fransızların aksine, Protestanların kurduğu Amerikan okulları bölgenin sosyal ve kültürel yaşamında ve dolayısıyla demografik yapısında belirgin bir etkiye sahip olmuştur. Bu durum, Katolik misyonerliğinden ziyade Protestan misyonerliğinin Harput'taki etkinliğini ve nüfuzunu pekiştirmiştir. Osmanlı topraklarında ortaya çıkan sorunlar bölgesel olarak misyoner faaliyetlerin etkisinde kalmıştır.

Suriye'de yaşanan göçler de benzer şekilde bu misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle şekillenmiş, bölgenin demografik yapısını yeniden düzenlemiştir. Bu durum, misyonerliğin sadece bir inanç propagandası olmanın ötesinde; göç gibi demografik yapının şekillenmesinde ve kültürel ve sosyolojik süreçlerde doğrudan etkisi olduğunu göstermiştir. Protestan misyonerlerin etkisiyle Suriye'de ulusal kimliğin gelişiminin hız kazandığına dair güçlü akademik argümanlar mevcuttur.³⁶ Hatta bölgeye Almanya'dan birtakım muhacirlerin yerleştirilmesi gibi fikirlere de rastlamak mümkündür. XIX ve XX. yüzyıllarda gerçekleştirilen göçlerin temelinde, din ve ulus kimliklerinin beraberliği yatmıştır. Bu dönemde Almanya'dan bazı muhacirlerin bu bölgelere yerleştiği de görülmüştür. Ayrıca, sınır bölgeleri bu göç politikalarının merkezi konumunda yer alması ve misyoner faaliyetlerinin etkisi altında kalmıştır.

XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin *millet sisteminin* çözülmeye başlamasıyla Suriye, Akdeniz ve şark vilayetlerinde dini ve etnik farklılıklar belirginleşmiştir. Bu süreçte misyonerler, yeni bir kültür inşa etmeyi amaçlamış yerel topluluklar üzerinde etkili olmaya çalışmıştır. Benzer bir etki, dini ve etnik çeşitliliğin yoğun olduğu Harput bölgesinde de gözlemlenmiştir. Bu durum, misyonerlerin sadece dini yayılmayı değil, aynı zamanda yerel nüfusun Osmanlı'ya bağlılığını zayıflatmayı amaçladığını da göstermektedir.

35 Tevfik Çavdar, Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu, Ant Yayınları, 1970, İstanbul, s. 89, 103. Belirtilen rakamlar, Kapuçin okullarının 3 okul ve 100 öğrenciye sahip olmasına karşılık, Amerikan okullarının 9 okul ve 1000 öğrenciye ulaşarak Harput'taki eğitim faaliyetlerinde nicel olarak çok daha baskın bir varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

36 Uta Zeuge- Buberi, The Mission Of The American Board In Syria, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2017 s. 31.

Harput'tan dışa doğru gerçekleşen emek göçü, büyük ölçüde bölgedeki Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin yarattığı sosyal ve ekonomik yapı ile ilişkilidir. Misyonerler, Osmanlı Devleti'nin şark vilayetlerindeki stratejik konumu nedeniyle Harput'u faaliyetlerinin merkezi hâline getirmiştir.

Amerikalı misyonerler, II. Abdülhamid dönemi öncesinde Harput'a gelerek faaliyetlerine başlamıştır. Bu misyonerlerden George W. Dunmore ve eşi, 1851 yılına kadar İzmir'de kaldıktan sonra Anadolu'nun iç bölgelerinde görevlendirilmiş ve 1855'te Harput'a yerleşerek çalışmalarına başlamıştır. Ancak o yıllarda Osmanlı topraklarında misyonerlere yönelik yaygın olan tepki Dunmore çiftine de yönelmiştir. Dunmore, merkeze yazdığı bir raporda bu tepkiyi, "*Hristiyanlar bize o kadar düşman ki, bir gün sokakta köpek gibi öldürebilirler.*" şeklinde ifade etmiştir.³⁷

Harput Sancağı ve sonrasında Mamûrat'ül Aziz Vilayeti olarak adlandırılan bölgede, Ermeni nüfusunun yoğunluğu, bölgeyi misyoner faaliyetleri için önemli bir merkez hâline getirmiştir. Bölgede, nüfusları 1000-5000 arasında değişen 60'ı aşkın köyün bulunması ve bu yerleşim birimlerinin idari merkeze yakınlığı, misyonerlerin ulaşım ve faaliyet sürelerini kısaltarak etkinliklerini artırmıştır. Harput'un Mezopotamya'nın giriş kapısı olarak konumlanması ve bölgenin İncil'de bahsedilen Cennet ile özdeşleştirilmesi, misyonerlerin ilgi odağını bu bölgeye yoğunlaştırmalarında önemli bir etken olmuştur. Bu coğrafi ve dini algı, bölgedeki misyoner faaliyetlerinin hem tarihsel hem de teolojik boyutunu derinleştirmiştir.³⁸

1880'lerde Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri (kilise kurma, okul ve kolej açma vb.) arttıkça ve yayıldıkça, Ermeni göçü her şehirden, özellikle Harput'tan (%40) ve genellikle bekârlardan (%95) oluşacak şekilde artmıştır.³⁹ İstanbul'da basılan Ermeni gazetesi *Aravelik*'in Amerika muhabiri ve Hınçak üyesi Bedros Güzelciyan'ın gazeteye verdiği demeçte, son yıllarda Osmanlı Devleti'nden kaçarak Amerika'ya göç eden Ermeni sayısında önemli bir artış olduğu belirtilmiştir. Güzelciyan'ın aktardığı bilgilere göre bu firarlar

37 Erdal Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, cilt: 38, 2001, s. 940.

38 Orhan Kılıç, "Kendi Yazdıkları Işığında Amerikan Misyonerlerinin Harput'taki Faaliyetleri", İslami Araştırmalar Dergisi, 20(4), s. 479. American Missioners Activities in Harpoot with in the Light of Their Writings, Journal of Islamic Research 2007;20. (2007).

39 Akter "Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika'ya Ermeni Göçü", s. 26.

sonucunda New York ve Washington şehirleri önemli göç merkezleri hâline gelmiştir.⁴⁰ Boston ziyaretini rapor hâline getiren New York Başşehbenderi Kaymakam Aziz Bey, Amerika’da 12-15 bin kadar Ermeni’nin yerleştiğini ve bunların en yoğun olduğu şehirlerin başında New York, Boston, West Hoboken, Philadelphia, Paterson, Providence, Worcester şehirleriyle New England’ın farklı sanayi alanları olduğunu ve birçoğunun da Chicago’ya yerleştiğini belirtmiştir.⁴¹ Bu göçmenlerin çoğunun Protestan mezhebini kabul etmesinin ardından Amerika’ya geldiği belirtilmiştir. Protestan olan Ermenilerin burada kendi cemiyetleri etrafında toplandığı ifade edilmiştir.⁴² Söz konusu grupların genellikle Pazar günleri bir araya gelerek, sınırlı sayıda konuşmacı eşliğinde siyasi bilinçlendirme üzerine tartışmalar gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Bu durum, Şark Meselesi’nde danışmanlık konumunda bulunan İngilizlerin, benzer bir stratejiyi Amerika Birleşik Devletleri’nin farklı bölgelerinde de uyguladığı iddiasını güçlendirmiştir.⁴³

New York Başşehbenderi Kaymakam Aziz Bey, Amerika’daki Ermenilerin çalıştığı veya istihdam olduğu iş bölümlerini belirtmiştir. Ermenilerin şark halısı ticaretiyle uğraştıklarını gümüş işleme, yıldızcılık gibi süsleme işleri ile uğraştıklarını ifade etmiştir. Diyarbakır ve Harput’tan gelen Ermeniler ise daha çok sanayi alanlarında, ipekhane, dökümhane ve makine gibi alanlarında istihdam olmuştur.⁴⁴

Christian Herald gazetesinin teşvikiyle, Van, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Erzincan, Mardin ve Gemerek’te ikamet eden Osmanlı Ermenilerine para yardımı yapmak üzere yedi yardım komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonların kurulmasında Amerikan misyonerlerinin önemli rolü olduğu görülmüştür. Misyonerler, Bitlis, Antep, Urfa ve Sivas’ta da yakın zamanda benzer komitelerin kurulmasını beklemiştir. Yardımların dağıtılmasıyla birlikte Amerikalı misyonerlerin Ermeniler üzerindeki nüfuzunun artacağı düşünülmüştür. Bu durum, misyonerlerin Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni cemaati üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Bu yardım cemiyetinin Harput sorumlusu ise Rahip Barton’dur. Harput’taki misyoner

40 BOA, BEO, 290,21740, H. 28. 03. 1311.

41 BOA, Y.MTV. 225,81,1319.

42 BOA, Y.MTV. 225,13,1319.

43 BOA, Y.MTV. 225,13,1319.

44 BOA, Y.MTV. 225,13,1319

Barton, yardım cemiyetinin sorumlusudur ve Harput için yardım toplamıştır.⁴⁵ Washington Sefareti'nden edinilen bilgiler, bu şehirlerin Ermeniler için önemli bir yere sahip olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Harput Ermenilerinin Protestan mezhebine geçişinin bu şehirlerde organize edildiği kuvvetle muhtemeldir. Harput'ta faaliyet gösteren Barton isimli Protestan rahip, üç mil ötedeki Gregoryen kilisesine bağlı Ermenileri kendi inancına davet etmiştir. Bu şehirde mezhep değiştiren yaklaşık on beş kişiye maddi destek sağlanmıştır.⁴⁶

Amerika'da, Anadolu Ermenileri için toplanan yardımların, Amerikalı misyonerler tarafından dağıtılmasının uygun olmayacağına dair bir kanaat oluşmuştur. Bu nedenle, Osmanlı gözetiminde mahalle komisyonları tarafından dağıtılması kararı alınmıştır.⁴⁷ Bu kararın arkasında yatan temel gerekçe, misyonerlerin dağıtım faaliyetlerinin Osmanlı yönetimi tarafından bir tehdit olarak algılanabileceği ve Ermeniler üzerinde istenmeyen bir nüfuz oluşturabileceği endişesidir. Osmanlı yönetimi, yardımların kendi gözetiminde dağıtılmasıyla bu endişeleri gidermeyi amaçlamıştır.

Harput'tan Amerika'ya giden emek göçünün Osmanlı Devleti tarafından yoğun güvenlik önlemleri ile engellenmesi, misyonerlerin Protestan mezhebine geçen Ermenilere yardım desteği sağlamasına yol açmıştır. Bu yardım kampanyalarının baş aktörü Kızılhaç reisi Barton'dur. Barton, Osmanlı'da Ermenilerin siyasi haklar elde etmesi için Kızılhaç'ın etkinliğini kullanmaya çalışmıştır. Washington Sefareti, bu yardım kampanyalarının Amerika gündeminde etkili olduğunu ve Barton'ın Ermenilerin baskı ve zulüm altında olduğunu savunduğunu belirtmiştir. Osmanlı Sefareti, Ermenilerin Osmanlı vatandaşı olduğunu ve söz sahibinin Kızılhaç olmadığını savunarak bu duruma karşı çıkmıştır.⁴⁸ Protestan mezhebinin kabul eden Ermeniler, Amerika merkezli bir politika yürütmüştür. Aziz Bey raporlarında, Protestan rahipliğinde etkin olan ve Neo-Hınçakistler arasında yer alan Karekin Çitciyan'ın Boston'daki Ermeni faaliyetlerine öncülük ettiğini belirtmiştir.⁴⁹

Harput'ta 30-40 yıldır süren misyonerlik faaliyetleri, bölgedeki bazı

45 BOA, HR. SYS, 2834/32, 1896. *Van'da Elli iki bin beş yüz Frank, yirmi bin frank Diyarbekir,, Mardin iki bin beş yüz frank, Gemerek, iki bin beş yüz toplanmıştır.*

46 BOA, DH. TMIK. M, 8/9, H-13-01-1314.

47 BOA, A. MKT. MHM, 688/10, H-10-10-1313,

48 BOA, A. MKT. MHM, 688/10, H-10-10-1313

49 BOA, Y.MTV. 225,13,1319

Ermeni Göçleri ve Misyonerlerin Ermeniler Üzerindeki Etkisi (1876-1908): Harput Örneği

Ermeni tüccarların tepkisini çekerek, bu durumun bölgede huzursuzluğa yol açmasından endişe ettiklerini belirtmelerine neden olmuştur. Tüccarlar, misyonerlik faaliyetlerinin bölgede karışıklık çıkarmak suretiyle Gregoryen cemaatinin birliğini tehdit ettiğini düşünmüştür. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetlerinin yarattığı sosyopolitik sorunları ve farklı mezhepler arasındaki ilişkileri gösteren önemli bir örnektir. Harput'ta inşa edilen okulların gereksiz olduğunu ve misyoner okullarının kapatılması için çağrıda bulunmuşlardır.⁵⁰ Kapatılma ve misyonerlerin etkisini ortadan kaldırma çağrıları yapan Ermeni tüccarların ismi ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁵¹

Zulumyan Kasbar	Zulumyan Kivork	Zozyan Sahak	Tervizyan Haçer
Hanikyan Mardiros	Tarakçıyan Agop	Minasyan Serkis	Gölcüklüyan Kocabaş
Varikyan Serkis	Tüfenkçıyan Nişan	Filibosyan Ohannes	Tüfenkçıyan Artin
Eğyayan Karabet	İstanbuluyan Hamparsum	Nalbandyan Manuk	Numan Damadı İlyä
Martatayan Kirkor	Zartaryan Rupen	Dikiciyan Kirkor	Varikyan Agop
Gölcüklüyan Arakil	Barsamyan Melkon	Dir Bağdasaryan Karabet	Karasofu Mahallesi
Kostayan Kirkor	Mazgirdliolu Mıgırdıç	Hamparsum oğlu Mıgırdıç	Cenevizyan Agop
Seviyan Asador	Aleksan Tasizâde	İstolos veled-i İlyä	Barsamyan Bağdasar
	Caferyan Bogos	Barsam oğlu Artin	Barsam oğlu Serkis
Kocabaşı Barsum	Supikoğlu Kirkor	Demirci Simon oğlu Espan	İrmo oğlu Artin
Şemsili Agop	Kalpakyen Bogos	Tomcanyan oğlu Bedros	Kuyumcuyan Mardiros
Tutyen Mıgırdıç	Kuyumcu Kubik oğlu Karabet	Mansur oğlu Manuk	Beziryen Agop
Mağdisi Ohan oğlu İstepan	Çukalyan Mihail	Kalenci Karabet oğlu Artin	Mağdisi Karabet oğlu Soğman
Küçük oğlu Bedros	Manukyan Sahak	Kasab oğlu Bağdasar	Yorgancı Artin
Terzi Karabet	Tevriz Agop	Etmekçi oğlu Kirkor	

Tablo- 1: Ermeni Gregoryen Tüccarlar⁵²

Bölgede misyonerlerin Protestanlığı ekonomik ve siyasi açıdan desteklemesi, Gregoryen mezhebinin etkinliğinin ve gücünün azalmasına yol açmış; bu durum, Gregoryen Ermeniler arasında Protestan misyonerlik faaliyetlerine yönelik ciddi bir endişe kaynağı oluşturmıştır. Bu durum, Gregoryenlerin hem ekonomik hem de siyasi gücünü Protestan mezhebine kaptırmalarına sebep olacaktır. Protestan mezhebinin Harput'ta kendi sermayesini yaratmasının

50 BOA, A. MKT. MHM, 702/19, H-23-09-1313,

51 BOA, A. MKT. MHM, 702/19, H-23-09-1313

52 BOA, A. MKT. MHM, 702/19, H-23-09-1313

misyonerlerin bölgede daha geniş bir alanda yetki sahibi olmasını sağlayacak olması nedeniyle, Harput'taki tüccar sınıfı bu duruma karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin altı yüz yıllık hâkimiyet ve kontrolünün misyonerlerin faaliyetleri sonucunda etkisini kaybettiğini vurgulayarak bu durumdan şikâyetlerini devlete bildirmişlerdir.⁵³ Bu şikâyetlerden önce hükûmetin yaklaşımları dikkate değerdir. 1892 yılında Harput'un kırsal bölgelerinde açılan okulların, yerel yönetimlerin izni dikkate alınmayarak, padişahın özel izni olmadan kurulmalarına müsaade edilmemiştir.⁵⁴

Protestanlığın sermayesinin elindeki yoğun mülkiyet hakları ve çağdaş ekonomideki egemen konumu, bu göç hareketinin hem nedenleri hem de sonuçları üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Güney Amerika'da kurulmuş olan koloniler, ticari faaliyetler açısından beklenen etkinliği gösteremezken, New England kolonileri vaizlerin öncülüğünde dini ve ekonomik ilişkilerin iç içe geçtiği zanaatkâr ile ilişkileri yoğunlaştırmıştır.⁵⁵ Protestan mezhebinin kabul eden Harput Ermenilerin bir kısmı için ABD'nin güneyinde üç yüz dönümlük arazi kolonileri inşa etmeyi amaçlamıştır. Güney demir yolu hattı üzerindeki *Eastman* (Georgia) yakınlarında yakın zamanda bir Ermeni sürgün kolonisinin kurulduğuna dair ifadeler basında yer almıştır. Bu bağlamda, Silas Moore tarafından bu bölgeye yerleştirilen Ermenilere 300 dönümlük bir arazi tahsis edilerek, bölgenin bir tarım kolonisi olarak tesis edilmesi sağlanmıştır. Zira söz konusu koloni, daha büyük bir koloninin çekirdeğini oluşturmak üzere tasarlanmıştır.⁵⁶ Bu koloni yerleşimleri, hem bölgenin tarımsal potansiyelinden faydalanarak ekonomik bir faaliyet alanı oluşturma amacını gütmektedir hem de bölgedeki yoksul ve Protestan nüfus için bir istihdam ve yerleşim merkezi olarak tasarlanmıştır. Aynı zamanda bu dönemde farklı kimliklerin bir arada çalışmaları istihdam da sorunların yaratılmasına neden olacağından Harput'taki Ermeni bir arada tutarak bu sorunlara çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Harput'un göç üzerindeki yoğunluğu koloniler için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Hatta buradaki koloni şirketlerinde çalışan Garabed Manavin adlı müdürün Harput'taki Fırat kolejinden eğitim alarak

53 BOA, HR.SFR.3, 438/58, 1895,

54 BOA, MV, 72-54,1310

55 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, 2. Baskı 1997, s. 50.

56 *Ithaca Daily Journal*, 20 March 1897, s.2. *Moore'un bu insani yardım çabalarına gösterdiği ilgisi dikkat çekicidir. Kızı, Harput'ta görevli bir misyoner olan Rev. S.-G. Gates ile evli olması, bu ailenin Ermeni meselesine duyarlılığını daha da belirgin hale getirmektedir.*

ABD’de de istihdam edildiği anlaşılmıştır.⁵⁷ Tozlu’nun aktarımlarına göre; Caleb Frank Gates, Fırat Koleji’nde görev yaptığı dönemde, özellikle Ermeni nüfusa yönelik tarımsal eğitim faaliyetleri yürüttüğünü belirtmiştir. Bu uygulamalar kapsamında, Harput bölgesinde patates yetiştiriciliği ve modern sulama tekniklerinin geliştirilmesi ve öğretilmesi hedeflenmiştir.⁵⁸ Misyoner Caleb Frank Gates, söz konusu tarımsal eğitim girişimleri şahsında, ABD’nin dış politikadaki kültürel ve ekonomik nüfuzunu pekiştirecek ve ilerideki koloni politikalarına destek olacak uygulamalara ve çalışma alanlarına yönelik girişimler yürütmüştür. Harput’un coğrafi ve stratejik konumu dikkate alındığında, (ABD) misyonerlerin siyasal alandaki faaliyetlerini teşvik ettiği ve desteklediği gözlemlenmiştir. ABD’nin elçilik, konsolosluk ve konsolos yardımcılığı gibi kritik diplomatik pozisyonlara atama yaparken sıklıkla misyoner kökenli isimleri tercih etmesi bu desteğin önemli örneklerindendir. 1894’te Henter adında bir misyonerin Harput’a konsolos yardımcısı olarak atanması Osmanlı Hükûmeti tarafından reddedilerek durdurulmuştur. Ancak 1900’de aynı göreve başka bir misyoner olan Thomas Norton getirilmiştir.⁵⁹ Bu durum diplomatik ilişkilerin misyoner faaliyetleri sonucunda kurumsallaştırmaya dönük çalışmaların temelini oluşturmuştur.

Harput Amerikan Konsolosu misyoner kökenli Thomas II Norton, Doğu Anadolu’da Ermeni Hristiyanların yaşadığı sorunları yerinde inceleyerek, bölgedeki sorunları uluslararası kamuoyuna taşımayı amaçlamıştır. Özellikle Bitlis ve Van vilayetlerinde yaptığı incelemelerle Ermeni sorununu gündeme getirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda Norton’un seyahatinin temel amacı, bölgedeki Amerikan çıkarlarını korumaktır. Gittiği vilayetler daha önce bu hükûmet tarafından resmi olarak ziyaret edilmemiştir. Van Vilayeti’ndeki İngiliz konsoloslu da aynı dönemde bölgeyi araştırmayı amaçlamıştır.⁶⁰

Bu dönemde misyonerlere karşı Müslümanlarda önemli bir tepki ortaya çıkmıştır. ABD’nin İstanbul büyükelçisi Bay Terrell, Anadolu’da bulunan 172 misyonerin durumuyla ilgili endişelerini dile getirmiştir; zira yaşanan olaylar neticesinde misyonerler hedef haline gelmiş ve bu durum uluslararası kamuoyunda ciddi kaygı yaratmıştır. Bay Terrell’in açıklamalarına göre,

57 Ithaca Daily Journal, 20 March 1897, s.2.

58 Necmettin Tozlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları, Yeni Türkiye, 2000, cilt: VI, sayı: 32, s.792.

59 Tozlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları, s.791.

60 The Sun Monday January 23 1905, s.12.

bölgedeki tüm misyonerlerin güvenliği için gerekli önlemler alınmış olsa da, özellikle Harput gibi gergin bölgelerde görev yapan misyonerlerin tahliyesi konusunda hassasiyet gösterilmiştir.⁶¹

1895'te Harput'ta Fırat Koleji ve diğer Amerikan kurumlarının Kürt ve Türk gruplar tarafından yağmalanıp yakılması, bölgenin giderek siyasallaşması ve burada meydana gelen Ermeni olayları gibi temel tarihsel yaklaşımlarla ilişkilidir. Bu olay esnasında, misyonerlere Müslüman komşuları tarafından yardım edilmiştir. Amerikan kuruluşlarının bu olayda uğradığı zararın 87.983 dolar olduğu hesaplanmıştır. Benzer şekilde, Maraş'ta da misyoner okulları ve diğer misyoner binalarının yağmalanıp yakıldığı belirtilmiştir. Misyonerlerin maruz kaldığı saldırılar ve Osmanlı yetkililerinin koruma sağlama konusundaki gecikmesi ve isteksizliği, Amerikan-Osmanlı ilişkilerinde gerginliğe yol açmıştır. Bu durum, sadece misyonerlerin güvenliğini değil, aynı zamanda iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri de tehlikeye atmıştır.

Ancak misyonerlerin faaliyetleri, bazı Müslümanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu gruplar, misyonerlerin Osmanlı topraklarında Hristiyanlığı yaymaya çalıştığını, bu durumun devletin birliği ve bütünlüğü için tehlike oluşturduğunu savunmuştur. 1895 yılında Harput'ta yaşanan olaylar, misyonerlerin Osmanlı'da karşı karşıya kaldığı tehlikelere dair önemli bir örnektir. Bu olaylarda, Kürt ve Türklerden oluşan bir grup tarafından Fırat Koleji, ilahiyat okulu ve diğer misyoner binaları yağmalanıp yakılmıştır. Bölgedeki Osmanlı askerleri saldırıyı durduramamış ve misyonerlerin güvenliğini sağlayamamıştır. Bu olaylar, Amerikan hükûmetinin tepkisine yol açmıştır. Amerikan hükûmeti, Osmanlı hükûmetinden bu olayların sorumlularının cezalandırılmasını ve misyonerlere tazminat ödenmesini talep etmiştir. Bu talepler, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri daha da gerginleştirmiştir.⁶² Saldırganların zayıf direnişi kolayca aşması üzerine misyonerler, saldırıdan devleti sorumlu tutmuştur. Osmanlı askerlerinin tesisin çevresindeki nöbetine rağmen saldırının engellenemediği belirtilmiştir.⁶³ Hatta daha sonraki yıllarda 1895 yılını vurgulamak amacıyla 1904 yılının Eylül ayında Van'da görev yapan Amerikalı misyoner C. D. Ussher, Harput'taki Amerikan Konsolosu'na gönderdiği raporda, Van ve çevresindeki durumun

61 The Gloversville Tuesday November 26, New York, 1895, Whole No. 2480. Vol. IX. m 76

62 East-Hampton, Volume X, Friday, November 29, 1895. Volume X.

63 The Star, Oneonta, N. Y, Tuesday, October 13, 1896.

1895-1896 dönemine kıyasla daha da kötüleştiğini belirtmiştir. Ussher, bu durumun temel nedenleri olarak; adil olmayan vergi toplama yöntemlerini, Kürt Hamidiye alaylarının köyleri sık sık yağmalamasını ve devletin Müslümanlar ile Hristiyanlara eşit muamele yapmamasını göstermiştir. Bu sorunların çözümü için Kürt Hamidiye birliklerinin dağıtılması, can ve mal güvenliğinin sağlanması gerektiğini savunmuştur.⁶⁴

Ermeni Yardım Komitesi'nin Boston şubesi tarafından toplanan bağışlar, Osmanlı topraklarındaki Ermenilere yönelik insani yardım çalışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır. Bu bağışların bir kısmı, güvenilir kanallarla bölgeye ulaştırılarak mağdurların temel ihtiyaçlarının karşılanmasına destek olmuştur. 5.100 dolarlık bağış yetkililer tarafından Osmanlı'ya iletilmiştir. Fonlar, İngiliz Büyükelçiliği yetkilileri ve diğer güvenilir kişiler tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. İstanbul'daki yardım kuruluşları, Harput, Mardin, Trabzon ve diğer şehirlerden yardım çağrılarının olduğu belirtilmiştir. Telgraflarda acil yardımın gerekli olduğu, binlerce kişinin yiyecek ve giyecek kıtlığı nedeniyle ölüm tehlikesiyle karşı karşıya olduğu ifade edilmiştir.⁶⁵

Senato Dış İlişkiler Komitesi üyesi ve Ermeni İşleri Alt Komitesi Başkanı Senatör Cullom, Kızılhaç'ın Türkiye'den çıkarılması konusundaki ABD'nin müdahale imkânlarını sorgulamış, her hükûmetin egemenlik hakkı çerçevesinde istediği kişiyi veya kurumu sınır dışı etme yetkisine sahip olduğunu vurgulamıştır. Cullom, Kızılay'ı kabul etme hakkının, ABD dâhil tüm uluslar için evrensel bir hak olduğunu ve ne yasama ne de yürütme organlarının bu konuda Osmanlı'ya herhangi bir zorlayıcı yetkisi bulunmadığını belirtmiştir. Ermeni Bayan Rebecca Krakorian, Senatör Cullom'u ziyaret ederek bölgedeki durum hakkında bilgi vermiştir. Hükûmetin Ermenilere karşı şiddet eylemlerinin durdurması gerektiğini söylemiştir. Misyonerlerin şark vilayetlerine gönderilerek halka Hristiyanlığı öğretmesi, Osmanlı'daki Müslümanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu durumun, Ermeni çocuklarının ve gençlerinin Müslümanlar tarafından ön yargı ve nefrete maruz kalmasına sebep olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

64 Ömer Turan, Van'da Amerikan Misyonerler ve Ermeniler, Van'da Katliam, Yıkım Ve İşgal: Tehcire Giden Yol (26-27 Mayıs 2022), (Ed), Dilşen İnce Erdoğan, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi - Sayı: 4, s.63

65 The Sun Thursday December 5 1895. S. 1

66 Rockland County Journal, January 18 1896. S.6

SONUÇ

Harput, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında, tarihsel süreç bağlamında dinamik bir bölge olarak öne çıkmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bölgede baş gösteren ekonomik buhran, kıtlık ve tarımsal verimsizlik gibi sorunlar, toplumsal gerilimleri artırarak bir dizi sorunun büyümesine zemin hazırlamıştır. Özellikle bu dönemde bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin yaygınlaşması, mevcut sorunları daha da karmaşık hâle getirerek toplumsal kutuplaşmayı derinleştirmiştir. Misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı'nın şark vilayetinde farklı mezhepler arasındaki gerginliği ve çatışmaları etkilemiş ve azınlıklara yönelik politikalarda değişikliklere yol açmıştır. Toprak alanlarının verimsizliği, kıtlık meselesi, siyasi faktörler gibi sorunlar göç ve demografik yapının değişimine neden olmuştur. Harput gibi bölgelerde yaşanan sorunlar, bölgeye yönelik misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu faaliyetler, bölgedeki nüfusun dini ve kültürel yapısını değiştirme amacını güderken bir yandan da ekonomik çıkarlara hizmet etmiştir. Özellikle ABD'de yeni iş gücü ihtiyacı ve Protestan ahlakının yaygınlaştırılması gibi hedeflerle hareket eden gruplar, bu bölgelerdeki kolonilerde iş gücü olarak destek sağlamışlardır. Özellikle Harput Ermenileri, tarım ve sanayi alanında faaliyet yürütmüştür. Osmanlı'nın son dönemlerinde iklimsel ve siyasi sorunlarla karşılaşan köylüler, misyonerlik faaliyetlerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu durum Osmanlı nezdinde göç sorununu da beraberinde getirmiş ve liman bölgelerinde tedbirlerin alınmasına neden olmuştur. Osmanlı'nın emek göçleri hususunda dikkat ettiği önemli noktalardan biri, göçlerin siyasi bir sorun haline gelmesidir. II. Abdülhamid döneminde ABD'ye yönelik artan göç hareketleri, Osmanlı Devleti'nin bu konuya karşı temkinli bir politika izlemesine yol açmıştır. Bölgede aktif olan misyonerlik faaliyetleri ise toplumsal yapıda kutuplaşmayı derinleştirmiş ve toplumsal şiddete zemin hazırlamıştır. Misyoner okullarının toplumu şekillendirmesiyle bölgenin siyasal anlamda önem kazanmasına neden olmuştur.

Misyonerlik faaliyetleri, bölgedeki dini ve etnik yapıyı derinden etkileyerek, hem Müslümanlar hem de Gregoryen Ermeniler arasında tepkilere yol açmıştır. Bu durum, toplumsal ilişkilerin zayıflamasına ve güvensizliğin artmasına neden olarak, bölgenin demografik yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Osmanlı Devleti, her ne kadar göç ve demografik yapının değişimine karşı önlem almış olsa da bu önlemler etkili olmamıştır. Harput bölgesindeki siyasi istikrarsızlıklar, XIX. yüzyılda büyük göç hareketlerine yol açmış ve bu

göçler sonucunda göçmenlerin dini kimlikleri de yeni yerleşim yerlerindeki etkileşimler doğrultusunda değışime uğramıştır. Özellikle 1895 yılından sonra bu göç hareketliliği önemli bir ivme kazanmıştır. ABD’de çeşitli sektörlerde çalışan Harput Ermenileri, Osmanlı’nın son döneminde siyasi hayatta önemli bir yer edinmişlerdir. ABD’nin bölgede Ermenilere yönelik kolonizasyon planları, Protestan misyonerlik faaliyetlerinin de artmasıyla birlikte, bölgede dini ve siyasi etkilerin bir araya gelmesine zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

- BOA, MVL, 660,73,1280.
- BOA, Y.PRK.EŞA, 11,99,1308.
- BOA, MVL, 667, 71, 1280
- BOA, YPRK KOM, 6-94, 1305
- BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305.
- BOA, DH. ŞFR, 246/41, 1316.
- BOA, DH. MKT. 1743/81, 1307.
- BOA, Y.PRK. BŞK. 40/48, 1312.
- BOA, DH. MKT.19/34,1310.
- BOA, DH. MKT.19/35, 1310.
- BOA, DH. ŞFR. 293/4, 1318
- BOA, DH. MKT. 1672/95, 1307
- BOA, DH. MKT, 1500/93, H-01-08-1305
- BOA, DH. MKT, 1491/9, H-18-06-1305.
- BOA, MV, 72-54,1310
- BOA, Y..PRK.BŞK 12/91, H-17-07-1305
- BOA, İ.DH, 1075, 84332, H. 18.07.1305
- BOA, Y.PRK. DH, 2/86, H-16-11-1305
- BOA, DH. MKT, 1534/63, H-08-12-1305
- BOA, DH. MKT, 1911,119, 1309.
- BOA, BEO, 290,21740, H. 28. 03. 1311.
- BOA, Y.MTV. 225,13,1319
- BOA, DH. TMIK. M, 8/9, H-13-01-1314
- BOA, A. MKT. MHM, 688/10, H-10-10-1313
- BOA, Y.MTV. 225,13,1319

BOA, A. MKT. MHM, 702/19, H-23-09-1313

BOA, HR.SFR.3, 438/58, 1895,

BOA, HR. SYS, 2834/32, 1896.

Gazeteler

Ithaca Daily Journal, 20 March 1897,

East-Hampton, Friday, Volume X, November 29, 1895.

The Sun Thursday December 5 1895. S. 1

Rockland County Journal, January 18 1896. S.6

The Star, Oneonta, N. Y, Tuesday, October 13, 1896.

The Sun Monday January 23 1905, s.12.

The Gloversville Tuesday November 26, New York, 1895, WHOLE NO.
2480. Vol. IX. m 76

Diğer Yayınlar

Açıkses, Erdal, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir
Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu
Özel Sayısı II, cilt; 38, 2001 s.935-947.

Akter, Ahmet “*Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika’ya Ermeni Göçü*”
Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Doktora Tezi 2006.

Çavdar, Tevfik, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, 1970,
İstanbul,

Çetinkaya, Y. Doğan, Mehmet Ö. Alkan, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014*,
Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

İpek, Nedim, Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”. *OTAM Ankara
Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.
6, sy. 6, 1995, ss. 257-280.

- Kalkan, Salih, *II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Hamalları, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)* 2024.
- Kılıç, Orhan, “Kendi Yazdıkları Işığın Da Amerikan Misyonerlerinin Harput’taki Faaliyetleri”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 20(4), 476-491 2007;20. (2007).
- Kırpık, Cevdet, “*Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*”, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2004,
- Pakalın M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB İstanbul, 51 1993, 491
- Sezer, Hamiyet, Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33, 21, 2003,s. 105-124.
- Şanda Hüseyin Avni, *Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1954, 94.
- Tozlu, Necmettin, Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları, *Yeni Türkiye*, 2000, C: VI, sayı: 32, s. 787-797.
- Turan, Ömer, Van’da Amerikan Misyonerler ve Ermeniler, *Van’da Katliam, Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol* (26-27 Mayıs 2022), Ed, Dilşen İnce Erdoğan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi - Sayı: 4, 2024, s,51-73.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, 2. Baskı 1997.
- Zeuge, Uta- Buberi, *The Mission Of The American Board In Syria*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2017.